

WYDAWNICTWO
NAUKOWE
PWN
WARSZAWA
1998

Wektory pochodne całki

Wiesława Korczak
Marianna Trajdos

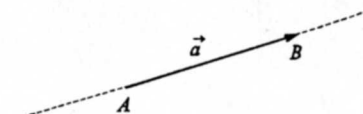
Wydanie drugie

Rozdział 1

Działania na wektorach

1.1. Skalary i wektory

Wielkości całkowicie określone przez jedną liczbę nazywamy **skalarami**, są nimi na przykład: masa, gęstość, temperatura, potencjał, energia. Inne wielkości wymagają do pełnego określenia podania wartości, kierunku i zwrotu. Nazywamy je **wektorami** i oznaczamy pogrubionymi literami lub literą ze strzałką, np. $\mathbf{a}$, $\mathbf{F}$ albo $\vec{a}$, $\vec{F}$. Obrazem geometrycznym wektora jest odcinek skierowany o początku w punkcie A i końcu w punkcie B (zob. rys. 1). Długość odcinka AB jest proporcjonalna do wartości reprezentowanej wielkości fizycznej. Długość (moduł) wektora $\vec{a}$ oznaczamy $|\vec{a}|$ lub krócej a . Oto przykłady wektorów:

Rys. 1

$\vec{r}$ – położenie (przesunięcie), $\vec{v}$ – prędkość, $\vec{a}$ – przyspieszenie, $\vec{F}$ – siła, $\vec{p}$ – pęd, $\vec{E}$ – natężenie pola elektrycznego, $\vec{B}$ – indukcja magnetyczna. Dwa wektory $\vec{a}$ oraz $\vec{b}$ są równe, jeżeli mają równe długości, taki sam kierunek i zgodne zwroty (zob. rys. 2a). Wektory różniące się tylko zwrotem (zob. rys. 2b) nazywamy wektorami przeciwnymi i zapisujemy $\vec{a} = -\vec{b}$.

Rys. 2a

Rys. 2b

W fizyce ważny jest punkt przyłożenia wektora. Siła działająca na bryłę sztywną może spowodować jej ruch postępowy lub obrotowy.

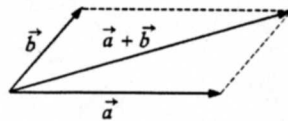
1.2. Dodawanie i odejmowanie wektorów

Sumę wektorów można znaleźć *metodą równoległoboku*. Z jednego punktu wykreślamy wektory $\vec{a}$ i $\vec{b}$, jak na rysunku 3a. W równoległoboku zbudowanym na tych wektorach poszukiwaną sumą jest przekątna wychodząca ze wspólnego punktu

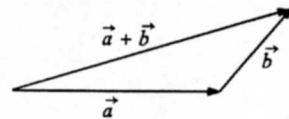
$$\vec{c} = \vec{a} + \vec{b}. \quad (1.1)$$

Z rysunku widać, że dodawanie wektorów jest przemienne

$$\vec{a} + \vec{b} = \vec{b} + \vec{a}. \quad (1.2)$$

Rys. 3a

Rys. 3b

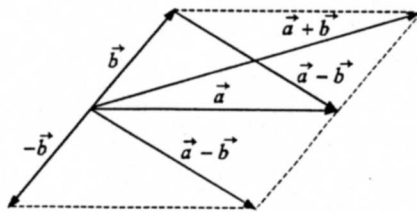
Wektory można też dodawać *metodą wieloboku* (zob. rys. 3b). Z dowolnego punktu wykreślamy wektor $\vec{a}$, z końca wektora $\vec{a}$ – wektor $\vec{b}$. Wektor $\vec{c}$, którego początek pokrywa się z początkiem wektora $\vec{a}$, koniec zaś – z końcem wektora $\vec{b}$, nazywamy sumą wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$. Podobnie tworzymy sumę n wektorów. Z końca pierwszego wektora wykreślamy drugi wektor, z końca drugiego wektora – wektor trzeci itd. Wektor wypadkowy, łączący początek pierwszego wektora z końcem ostatniego, nazywamy sumą danych n wektorów. Jeżeli koniec ostatniego wektora pokrywa się z początkiem pierwszego,

to ten wektor wypadkowy nazywamy wektorem zerowym i oznaczamy symbolem $\vec{0}$. Dla każdego wektora $\vec{a}$ jest spełniona zależność

$$\vec{a} + \vec{0} = \vec{a}. \quad (1.3)$$

Odejmowanie wektora $\vec{b}$ od wektora $\vec{a}$ definiujemy jako dodawanie wektora przeciwnego $-\vec{b}$ do wektora $\vec{a}$:

$$\vec{a} - \vec{b} = \vec{a} + (-\vec{b}). \quad (1.4)$$

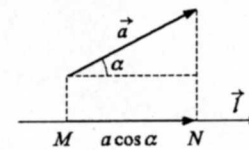

Rys. 4

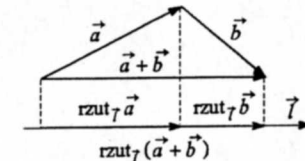
Na rysunku 4 widzimy, że różnicę dwu wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$ można przedstawić, podobnie jak sumę wektorów, jako przekątną równoległoboku zbudowanego z tych wektorów; wektor różnicy ma swój początek w końcu wektora, który odejmujemy, a koniec – w końcu wektora, od którego odejmujemy.

1.3. Rzut wektora na oś $\vec{l}$. Składowe wektora

Niech wektor $\vec{a}$ tworzy z osią $\vec{l}$ kąt α , jak na rysunku 5. Prostopadłe do osi, wykreślone z początku i końca wektora $\vec{a}$, przetną ją w punktach M i N .

Rys. 5

Rys. 6

Wektor $\vec{MN}$ nazywamy rzutem prostokątnym wektora $\vec{a}$ na daną oś $\vec{l}$ i oznaczamy go

$$\text{rzut}_{\vec{l}} \vec{a} = \vec{MN} = a \cos \alpha \cdot \vec{u}, \quad (1.5)$$

gdzie a oznacza długość wektora $\vec{a}$, zaś $\vec{u}$ – wektor jednostkowy wzdłuż osi $\vec{l}$. Wyrażenie $a \cos \alpha$ nazywamy miarą rzutu wektora $\vec{a}$, ma ono wartość dodatnią dla $0 \leq \alpha < \pi/2$, zero dla $\alpha = \pi/2$ i wartość ujemną dla $\pi/2 < \alpha \leq \pi$. Zauważmy, że rzut sumy wektorów jest równy sumie rzutów (zob. rys. 6)

$$\text{rzut}_{\vec{l}} (\vec{a} + \vec{b}) = \text{rzut}_{\vec{l}} \vec{a} + \text{rzut}_{\vec{l}} \vec{b}. \quad (1.6)$$

Weźmy dwie proste prostopadłe przecinające się w punkcie O i wektory $\vec{i}$ oraz $\vec{j}$ o długości jednostkowej, leżące na osiach Ox i Oy , jak na rysunku 7. Niech na płaszczyźnie Oxy wektor $\vec{a}$ ma początek w punkcie O i tworzy kąt α z osią Ox i kąt β z osią Oy . Kąty te nazywamy *kątami kierunkowymi* wektora $\vec{a}$, a ich cosinusy – *cosinusami kierunkowymi*. Miary rzutów wektora $\vec{a}$ na osie Ox i Oy nazywamy *składowymi* wektora $\vec{a}$ wzdłuż tych osi i oznaczamy a_x i a_y , czyli

$$a_x = a \cos \alpha, \quad a_y = a \cos \beta = a \sin \alpha. \quad (1.7)$$

Zauważmy (zob. rys. 7), że

1) wektor $\vec{a}$ ma długość

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2};$$

2) cosinusy kierunkowe są równe

$$\cos \alpha = \frac{a_x}{a}, \quad \cos \beta = \frac{a_y}{a};$$

3) wektor $\vec{a}$ jest sumą rzutów $a_x \vec{i}$ oraz $a_y \vec{j}$, czyli

$$\vec{a} = a_x \vec{i} + a_y \vec{j} \quad \text{lub} \quad \vec{a} = [a_x, a_y].$$

Wektor $\vec{a}$ leżący na płaszczyźnie określimy podając jego długość a i na przykład jeden cosinus kierunkowy lub jego składowe a_x , a_y .

W przestrzeni trójwymiarowej wprowadzamy prawoskrętny prostokątny układ współrzędnych $Oxyz$. Na osiach tego układu umieszczamy wektory jednostkowe (wersory) $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ (zob. rys. 8). Wówczas wektor można zapisać w postaci

$$\vec{a} = a_x \vec{i} + a_y \vec{j} + a_z \vec{k} = [a_x, a_y, a_z]. \quad (1.8)$$

Wektor $\vec{a}$ ma długość

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}; \quad (1.9)$$

tworzy on z osiami Ox , Oy , Oz odpowiednio kąty α , β , γ , a cosinusy kierunkowe są równe

$$\cos \alpha = \frac{a_x}{a}, \quad \cos \beta = \frac{a_y}{a}, \quad \cos \gamma = \frac{a_z}{a}. \quad (1.10)$$

Zauważmy, że

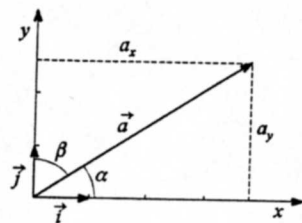
$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1.$$

Dwa wektory są równe tylko wtedy, gdy ich odpowiednie składowe są równe:

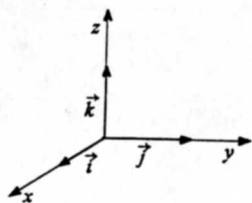
$$\vec{a} = \vec{b} \Leftrightarrow a_x = b_x, a_y = b_y, a_z = b_z. \quad (1.11)$$

Jeśli każdą składową pomnożymy przez stałą C , to ze wzoru (1.9) otrzymamy wektor o długości Ca , tzn.

$$C\vec{a} = [Ca_x, Ca_y, Ca_z]. \quad (1.12)$$

Rys. 7

Rys. 8

Składowe sumy (różnicy) wektorów są równe sumie (różnicy) składowych. Dla dwu wektorów mamy

$$\vec{a} \pm \vec{b} = [a_x \pm b_x, a_y \pm b_y, a_z \pm b_z]. \quad (1.13)$$

Przykłady

1. Wektor $\vec{a} = [3, 4, 5]$ ma początek w punkcie $M(-2, 2, 5)$. Znaleźć współrzędną jego końca.

Rozwiązanie. Oznaczmy koniec wektora przez N . Wiadomo, że składowe wektora obliczamy odejmując od współrzędnej końca wektora współrzędną jego początku: $a_x = x_N - x_M$, podobnie jest dla współrzędnych y i z . Współrzędne punktu N wynoszą więc:

$$x_N = 3 + (-2) = 1, \quad y_N = 4 + 2 = 6, \quad z_N = 5 + 5 = 10.$$

2. Znaleźć długość i cosinusy kierunkowe wektora $\vec{a}$ o składowych $a_x = 2$, $a_y = -3$, $a_z = 6$.

Rozwiązanie. Otrzymujemy

$$a = \sqrt{2^2 + (-3)^2 + 6^2} = 7;$$

$$\cos \alpha = \frac{2}{7}, \quad \cos \beta = -\frac{3}{7}, \quad \cos \gamma = \frac{6}{7}.$$

1.4. Iloczyn skalarny wektorów

Iloczynem skalarnym wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$ nazywamy iloczyn długości tych wektorów i cosinusa mniejszego kąta φ zawartego między nimi

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = ab \cos \varphi, \quad 0 \leq \varphi \leq \pi. \quad (1.14)$$

Kropka jest często używanym znakiem skalarnego mnożenia wektorów. Iloczyn skalarny wektorów jest liczbą.

Mnożenie skalarne jest przemienne, tzn.

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = \vec{b} \cdot \vec{a}, \quad (1.15)$$

oraz rozdzielne względem dodawania, tzn.

$$\vec{a} \cdot (\vec{b} + \vec{c}) = \vec{a} \cdot \vec{b} + \vec{a} \cdot \vec{c}. \quad (1.16)$$

Z definicji iloczynu skalarnego (1.14) wynika, że

$$\vec{i} \cdot \vec{i} = \vec{j} \cdot \vec{j} = \vec{k} \cdot \vec{k} = 1, \quad (1.17)$$

$$\vec{i} \cdot \vec{j} = \vec{j} \cdot \vec{k} = \vec{k} \cdot \vec{i} = 0. \quad (1.18)$$

Wobec tego iloczyn skalarny wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$, gdzie

$$\vec{a} = a_x \vec{i} + a_y \vec{j} + a_z \vec{k},$$

$$\vec{b} = b_x \vec{i} + b_y \vec{j} + b_z \vec{k},$$

można również zapisać za pomocą składowych

$$\begin{aligned} \vec{a} \cdot \vec{b} &= (a_x \vec{i} + a_y \vec{j} + a_z \vec{k}) \cdot (b_x \vec{i} + b_y \vec{j} + b_z \vec{k}) = \\ &= a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z. \end{aligned} \quad (1.19)$$

Zauważmy, że $\vec{a} \cdot \vec{b} = 0$, jeżeli wektory są prostopadłe ($\varphi = \pi/2$), a więc warunek prostopadłości dwóch wektorów ma postać

$$a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z = 0. \quad (1.20)$$

Jeżeli obydwa wektory iloczynu są jednakowe, to za pomocą iloczynu skalarnego

$$\vec{a} \cdot \vec{a} = a^2 = a_x^2 + a_y^2 + a_z^2$$

można obliczyć moduł wektora $|\vec{a}|$, czyli jego długość

$$|\vec{a}| = a = \sqrt{\vec{a} \cdot \vec{a}} = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}. \quad (1.21)$$

Ze wzoru (1.14) otrzymujemy

$$\cos \varphi = \frac{\vec{a} \cdot \vec{b}}{ab} = \frac{a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z}{\sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2} \cdot \sqrt{b_x^2 + b_y^2 + b_z^2}}. \quad (1.22)$$

Jak widać, jeśli znamy składowe wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$, możemy obliczyć cosinus kąta między wektorami.

Przykłady

1. Dwa wektory wychodzące z początku układu współrzędnych mają końce odpowiednio w punktach $A(3, 0, 4)$ i $B(2, 2, 1)$. Znaleźć cosinus kąta α zawartego między nimi.

Rozwiązanie. Ponieważ $\vec{OA} = [3, 0, 4]$ i $\vec{OB} = [2, 2, 1]$, to $OA = 5$ oraz $OB = 3$. Zgodnie ze wzorem (1.22) mamy

$$\cos \alpha = \frac{3 \cdot 2 + 0 \cdot 2 + 4 \cdot 1}{5 \cdot 3} = \frac{2}{3}.$$

2. Wyznaczyć kąt między wektorami $\vec{a}$ i $\vec{b}$, wiedząc, że

$$|\vec{a} + \vec{b}| = |\vec{a} - \vec{b}|.$$

Rozwiązanie. Podnosimy obie strony do kwadratu i otrzymujemy

$$a^2 + 2\vec{a} \cdot \vec{b} + b^2 = a^2 - 2\vec{a} \cdot \vec{b} + b^2,$$

skąd mamy $4\vec{a} \cdot \vec{b} = 0$, co oznacza, że kąt między wektorami jest równy $\pi/2$.

3. Jaką własność mają wektory $\vec{a}$ i $\vec{b}$, jeżeli dla dowolnych wartości α i β wektory $\alpha\vec{a} + \beta\vec{b}$ i $\beta\vec{a} - \alpha\vec{b}$ są prostopadłe względem siebie?

Rozwiązanie. Wektory są prostopadłe względem siebie, jeżeli

$$(\alpha\vec{a} + \beta\vec{b}) \cdot (\beta\vec{a} - \alpha\vec{b}) = 0.$$

Po wymnożeniu otrzymujemy

$$\alpha\beta(\vec{a}^2 - \vec{b}^2) + (\beta^2 - \alpha^2)\vec{a} \cdot \vec{b} = 0.$$

Równość ta ma być spełniona dla dowolnych wartości α i β , a to jest możliwe, jeżeli

$$\vec{a}^2 = \vec{b}^2, \quad \vec{a} \cdot \vec{b} = 0.$$

Pierwsza równość oznacza, że wektory $\vec{a}$ i $\vec{b}$ mają równe długości, druga zaś, że są prostopadłe względem siebie.

4. Dane są trzy wektory: $\vec{a} = [3, y, z]$, $\vec{b} = [1, 3, 2]$, $\vec{c} = [2, -4, -1]$.

a) Wyznaczyć wartości y i z , dla których wektor $\vec{a}$ jest prostopadły do wektorów $\vec{b}$ i $\vec{c}$.

b) Jaki kąt tworzą ze sobą wektory $\vec{a} - \vec{b}$ i $\vec{a} + \vec{b}$?

Rozwiązanie.

a) Z warunku prostopadłości wynika, że

$$\vec{a} \cdot \vec{b} = 0 \quad \text{i} \quad \vec{a} \cdot \vec{c} = 0,$$

zatem

$$3 + 3y + 2z = 0,$$

$$6 - 4y - z = 0.$$

Rozwiązując ten układ równań, otrzymujemy

$$y = 3, \quad z = -6.$$

b) Zgodnie ze wzorem (1.13)

$$\vec{a} - \vec{b} = [2, 0, -8], \quad \vec{a} + \vec{b} = [4, 6, -4],$$

a cosinus kąta między wektorami wynosi

$$\cos \alpha = \frac{(\vec{a} - \vec{b}) \cdot (\vec{a} + \vec{b})}{|\vec{a} - \vec{b}| |\vec{a} + \vec{b}|} = \frac{8 + 32}{\sqrt{68} \cdot \sqrt{68}} = \frac{10}{17}.$$

5. Znaleźć rzut siły $\vec{F} = 2\vec{i} - \vec{j} + 2\vec{k}$ na kierunek wektora $\vec{P} = \vec{i} + 2\vec{j} - 2\vec{k}$.

Rozwiązanie. Rzut wektora $\vec{F}$ na kierunek opisany wektorem $\vec{P}$ jest równy

$$\text{rzut}_{\vec{P}} \vec{F} = (\vec{F} \cdot \vec{u}) \vec{u},$$

gdzie $\vec{u}$ oznacza wektor jednostkowy w kierunku wektora $\vec{P}$, czyli

$$\vec{u} = \frac{\vec{P}}{P}.$$

Skoro długość wektora $\vec{P}$ wynosi $P = \sqrt{1^2 + 2^2 + (-2)^2} = 3$, to

$$\vec{u} = \frac{1}{3}\vec{i} + \frac{2}{3}\vec{j} - \frac{2}{3}\vec{k}.$$

Iloczyn skalarny ma wartość

$$\vec{F} \cdot \vec{u} = (2\vec{i} - \vec{j} + 2\vec{k}) \cdot \left(\frac{1}{3}\vec{i} + \frac{2}{3}\vec{j} - \frac{2}{3}\vec{k}\right) = \frac{2}{3}\vec{i} \cdot \vec{i} - \frac{2}{3}\vec{j} \cdot \vec{j} - \frac{4}{3}\vec{k} \cdot \vec{k} = -\frac{4}{3},$$

a rzut wektora $\vec{F}$ na kierunek $\vec{P}$ jest równy

$$\text{rzut}_{\vec{P}} \vec{F} = -\frac{4}{9}\vec{i} - \frac{8}{9}\vec{j} + \frac{8}{9}\vec{k}.$$

1.5. Iloczyn wektorowy

Iloczynem wektorowym dwóch wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$ nazywamy taki wektor $\vec{c}$, który jest prostopadły do wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$, tworzy z nimi układ prawoskrętny i ma długość

$$c = ab \sin \varphi,$$

gdzie φ oznacza kąt mniejszy z dwóch kątów zawartych między tymi wektorami. Mnożenie wektorowe często oznaczamy wstawiając $\times$ między mnożone wektory. Jeśli $\vec{c} = \vec{a} \times \vec{b}$, to

$$|\vec{a} \times \vec{b}| = ab \sin \varphi. \quad (1.23)$$

Mnożenie wektorowe **nie** jest przemienne, gdyż

$$\vec{a} \times \vec{b} = -\vec{b} \times \vec{a}, \quad (1.24)$$

ale jest rozdzielne względem dodawania, tzn.

$$\vec{a} \times (\vec{b} + \vec{c}) = \vec{a} \times \vec{b} + \vec{a} \times \vec{c}. \quad (1.25)$$

Z definicji iloczynu wektorowego wynika, że iloczyny wektorowe wektorów jednostkowych $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ mają następujące własności:

$$\begin{aligned} \vec{i} \times \vec{i} = \vec{j} \times \vec{j} = \vec{k} \times \vec{k} &= 0, \\ \vec{i} \times \vec{j} = -\vec{j} \times \vec{i} = \vec{k}, \quad \vec{j} \times \vec{k} = -\vec{k} \times \vec{j} = \vec{i}, \quad \vec{k} \times \vec{i} = -\vec{i} \times \vec{k} = \vec{j}. \end{aligned} \quad (1.26)$$

Korzystając z własności (1.26), otrzymujemy

$$\begin{aligned} \vec{a} \times \vec{b} &= (a_x \vec{i} + a_y \vec{j} + a_z \vec{k}) \times (b_x \vec{i} + b_y \vec{j} + b_z \vec{k}) = \\ &= (a_y b_z - a_z b_y) \vec{i} + (a_z b_x - a_x b_z) \vec{j} + (a_x b_y - a_y b_x) \vec{k} = \\ &= \begin{vmatrix} a_y & a_z \\ b_y & b_z \end{vmatrix} \vec{i} + \begin{vmatrix} a_z & a_x \\ b_z & b_x \end{vmatrix} \vec{j} + \begin{vmatrix} a_x & a_y \\ b_x & b_y \end{vmatrix} \vec{k}. \end{aligned}$$

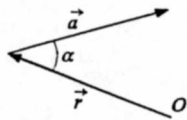

Do zapisu iloczynu wektorowego wykorzystane zostały wyznaczniki drugiego stopnia, które liczymy następująco:

$$\begin{vmatrix} a & b \\ c & d \end{vmatrix} = ad - bc.$$

Iloczyn wektorowy $\vec{a} \times \vec{b}$ można zapisać krócej za pomocą wyznacznika stopnia trzeciego

$$\vec{a} \times \vec{b} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \end{vmatrix}. \quad (1.27)$$

Rys. 9

W fizyce często występuje moment pędu oraz moment siły. Momentem wektora $\vec{a}$ względem punktu O (zob. rys. 9) nazywamy iloczyn wektorowy promienia wodzącego $\vec{r}$ i wektora $\vec{a}$, co zapisujemy

$$\text{mom}_O \vec{a} = \vec{r} \times \vec{a}. \quad (1.28)$$

Wobec tego

$$|\text{mom}_O \vec{a}| = r a \sin \angle(\vec{r}, \vec{a}) = r a \sin \alpha.$$

W ostatnim zapisie wykorzystano równości kątów $\angle(\vec{r}, \vec{a}) = \pi - \alpha$ oraz sinusów $\sin(\pi - \alpha) = \sin \alpha$.

Przykłady

1. Obliczyć iloczyn wektorowy wektorów $\vec{a} = [2, -1, 1]$, $\vec{b} = [1, 0, 1]$ dwoma sposobami: a) korzystając z własności iloczynu wektorowego wektorów jednostkowych $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ (1.26) oraz b) za pomocą wyznacznika (1.27).

Rozwiązanie.

a)

$$\begin{aligned} \vec{a} \times \vec{b} &= (2\vec{i} - \vec{j} + \vec{k}) \times (\vec{i} + \vec{k}) \\ &= 2\vec{i} \times \vec{i} + 2\vec{i} \times \vec{k} - \vec{j} \times \vec{i} - \vec{j} \times \vec{k} + \vec{k} \times \vec{i} + \vec{k} \times \vec{k} = -\vec{i} - \vec{j} + \vec{k}. \end{aligned}$$

b)

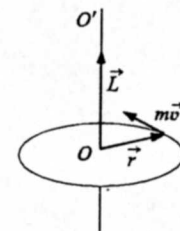
$$\begin{aligned} \vec{a} \times \vec{b} &= \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ 2 & -1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 \end{vmatrix} = (-1 \cdot 1 - 1 \cdot 0)\vec{i} + (1 \cdot 1 - 2 \cdot 1)\vec{j} + \\ &\quad + (2 \cdot 0 - (-1) \cdot 1)\vec{k} = -\vec{i} - \vec{j} + \vec{k}. \end{aligned}$$

2. Punkt o masie m porusza się z prędkością $\vec{v}$ po okręgu o promieniu r . Znaleźć moment pędu i moment siły względem środka okręgu.

Rozwiązanie. Ponieważ prędkość jest styczna do toru ruchu, zatem moment pędu punktu względem środka okręgu

$$\text{mom}_O(m\vec{v}) = \vec{r} \times m\vec{v} \equiv \vec{L}$$

leży na osi OO' (zob. rys. 10), a jego wartość otrzymujemy prosto ze wzoru $L = rmv$. Siła dośrodkowa $\vec{F}$ działająca na ten punkt tworzy z promieniem wodzącym punktu kąt $\alpha = \pi$, a więc moment siły $\vec{r} \times \vec{F}$ jest równy 0.

Rys. 10

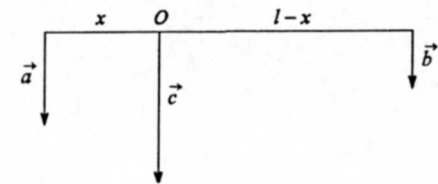
3. Znaleźć sumę dwóch wektorów równoległych $\vec{a}$ i $\vec{b}$, odległych od siebie o l .

Rozwiązanie. Wektory $\vec{a}$ i $\vec{b}$ mają zgodne zwroty, a więc długość wektora $\vec{c}$ jest równa sumie długości wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$, czyli

$$c = a + b.$$

Punkt przyłożenia O wektora $\vec{c}$ jest taki, że

$$\text{mom}_O \vec{a} + \text{mom}_O \vec{b} = 0.$$

Rys. 11

Wobec tego $ax = b(l-x)$, czyli $x = bl/(a+b)$. Punkt przyłożenia wektora $\vec{c}$ znajduje się w odległości $bl/(a+b)$ od wektora $\vec{a}$. Rysunek 11 przedstawia sumę dwóch wektorów równoległych $\vec{a}$ i $\vec{b}$ odległych od siebie o l i jednocześnie rozłożenie wektora $\vec{c}$ na dwa wektory równoległe $\vec{a}$ i $\vec{b}$ odległe od siebie o l .

4. Na równi pochyłej o kącie nachylenia α leży pudełko o ciężarze $\vec{Q}$. Rozłóż $\vec{Q}$ na siłę prostopadłą $\vec{N}$ i siłę równoległą $\vec{F}$ do powierzchni równi.

Rozwiązanie. Z końca wektora $\vec{Q}$ prowadzimy równoległe do żądanych kierunków. Z rysunku 12 widać, że

$$N = Q \cos \alpha, \quad F = Q \sin \alpha.$$

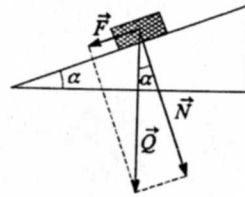
Zapamiętajmy: aby rozłożyć wektor $\vec{c}$ na dwa zadane kierunki, budujemy równoległobok, rysując z końca wektora $\vec{c}$ równoległe do tych kierunków, jak na rysunku 13. Rysunek ten możemy zinterpretować na dwa sposoby:

1) w wyniku dodania wektorów $\vec{a}$ i $\vec{b}$ otrzymujemy wektor $\vec{c}$:

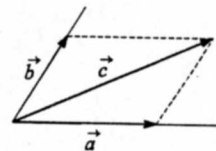
$$\vec{a} + \vec{b} = \vec{c},$$

2) wektor $\vec{c}$ został rozłożony na dwa wektory składowe $\vec{a}$ i $\vec{b}$, tzn.

$$\vec{c} = \vec{a} + \vec{b}.$$

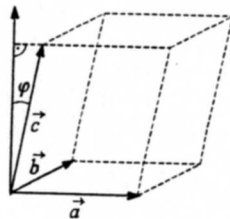
Rys. 12

Rys. 13

1.6. Iloczyn mieszany

Rozważmy równoległoscian wyznaczony przez trzy wektory $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$ wychodzące z jednego wierzchołka (zob. rys. 14) i tworzące układ prawoskrętny.

Rys. 14

Wektor $\vec{a} \times \vec{b}$ jest prostopadły do podstawy, a jego moduł jest równy polu powierzchni podstawy. Mnożąc pole podstawy przez wysokość $c \cos \varphi$, otrzymujemy objętość równoległoscianu

$$V = (\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c} = \vec{c} \cdot (\vec{a} \times \vec{b}). \quad (1.29)$$

Jeżeli wektory $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$ tworzą układ lewoskrętny, to objętość jest równa wartości bezwzględnej iloczynu $(\vec{a} \times \vec{b}) \cdot \vec{c}$.

Iloczyn (1.29) nazywamy *iloczynem mieszanym*. Każdą ścianę równoległoscianu możemy uważać za podstawę, więc jego objętość można wyrazić trzema sposobami:

$$\vec{a} \times \vec{b} \cdot \vec{c} = \vec{b} \times \vec{c} \cdot \vec{a} = \vec{c} \times \vec{a} \cdot \vec{b}.$$

W ostatnim zapisie zostały pominięte nawiasy, ponieważ zawsze najpierw wykonujemy mnożenie wektorowe, a potem skalarne. Iloczyn mieszany można również zapisać za pomocą wyznacznika

$$\vec{a} \cdot \vec{b} \times \vec{c} = \begin{vmatrix} a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix}, \quad (1.30)$$

co łatwo sprawdzić, rozpisując lewą i prawą stronę równości.

Przykład

W kryształach soli kuchennej (NaCl) najmniejszy element powtarzający się w przestrzeni jest wyznaczony przez wektory $\vec{a} = [l, l, -l]$, $\vec{b} = [-l, l, l]$, $\vec{c} = [l, -l, l]$, gdzie $l = 3 \cdot 10^{-10}$ m. Obliczyć objętość tego elementu, zwanego prostą komórką elementarną.

Rozwiązanie.

$$V = \vec{a} \cdot \vec{b} \times \vec{c} = \begin{vmatrix} l & l & -l \\ -l & l & l \\ l & -l & l \end{vmatrix} = 4l^3 = 1,08 \cdot 10^{-28} \text{ m}^3.$$

Zadania

1. Sprawdzić analitycznie i geometrycznie tożsamość

$$\vec{a} + \frac{1}{2}(\vec{b} - \vec{a}) = \frac{1}{2}(\vec{a} + \vec{b}).$$

2. Z dworca jednocześnie wyjechał autobus i pociąg. Autobus jedzie w kierunku północnym ze średnią prędkością 60 km/h, pociąg w kierunku wschodnim – z prędkością 80 km/h. Z jaką prędkością oddalają się od siebie te pojazdy?

3. Wektor o długości równej 10 jednostek tworzy z osiami x i y kąty równe odpowiednio $\pi/3$ i $\pi/4$, a z osią z tworzy kąt $\gamma < \pi/2$. Wyznaczyć składowe tego wektora i kąt, jaki tworzy z osią z , oraz wektor 5 razy krótszy.
4. Jakie składowe ma wektor $\vec{a}$, którego moduł wynosi 6, jeżeli tworzy z osiami x i y układu współrzędnych kąty $\alpha = \beta = \arccos(-\frac{1}{2})$? Ile wynosi kąt między wektorem $\vec{a}$ i osią z ?
5. Wyznaczyć miarę rzutu wektora $\vec{a} = [2, 2, 4]$ na wektor $\vec{b} = [-1, 2, 1]$ oraz składową wektora $\vec{c} = [4, 0, 3]$ wzdłuż wektora $\vec{d} = [0, 4, -3]$.
6. Wykazać, że trójkąt o wierzchołkach $A(-2, 0)$, $B(0, 2)$, $C(1, 1)$ jest prostokątny.
7. Dane są wektory $\vec{a} = 2\vec{i} + 3\vec{j}$ i $\vec{b} = \vec{i} - 2\vec{j}$. Narysować te wektory, wektor przeciwny $-\vec{b}$ oraz sumę $\vec{a} + \vec{b}$. Obliczyć kąt między wektorami $\vec{a}$ i $\vec{b}$.
8. Mamy dwa wektory: $\vec{a} = [-2, 2, 1]$ i $\vec{b} = [2, -2, 1]$. Obliczyć kąt między wektorami oraz ich cosinusy kierunkowe.
9. Jaki warunek muszą spełniać współrzędne punktu $P(x, y, z)$, aby wektor łączący początek układu O z punktem $A(2, 3, -5)$ był prostopadły do wektora $\vec{AP}$.
10. Wyznaczyć wartość λ , dla której wektor $\vec{a} + \lambda\vec{b}$ jest prostopadły do $\vec{c}$, jeżeli $\vec{a} = [-3, 1, 3]$, $\vec{b} = [1, -3, 4]$, $\vec{c} = [5, 3, -2]$.
11. Podać współrzędne wierzchołków sześcianu, którego jeden wierzchołek znajduje się w początku układu współrzędnych, a krawędzie o długości 2 jednostek są równoległe do osi układu współrzędnych. Obliczyć kąt, jaki tworzą przekątne sześcianu.
12. Obliczyć a i b , wiedząc, że wektor $[a, b, 1]$ jest prostopadły zarówno do wektora $[5, 2, 3]$, jak i do wektora $[3, 4, 1]$.
13. Samolot leci w kierunku północno-zachodnim z prędkością $\vec{v}_1$ względem powietrza. Wiatr wieje ze stałą prędkością $\vec{v}_2$ w kierunku zachodnim. Podać odległość, którą pokonuje ten samolot nad powierzchnią ziemi w czasie t oraz ustalić kierunek, w którym porusza się samolot.

14. Żaglówka popłynęła 2 km w kierunku południowym i 3 km w kierunku północno-wschodnim. Jak daleko znajduje się ta łódka od punktu startowego? W którym kierunku musi płynąć, by wrócić do przystani?
15. Obliczyć długość wektora $\vec{a} = \vec{p} - \vec{q}$, wiedząc, że $\vec{p}$ i $\vec{q}$ są wektorami prostopadłymi o długości l .
16. Wyznaczyć kąt między wektorami $\vec{a}$ i $\vec{b}$, wiedząc, że $|\vec{a}| = |\vec{b}| = |\vec{a} - \vec{b}| = 1$.
17. Obliczyć wartość sumy $\vec{a} \cdot \vec{b} + \vec{b} \cdot \vec{c} + \vec{a} \cdot \vec{c}$, jeżeli wiadomo, że $\vec{a} + \vec{b} + \vec{c} = \vec{0}$, a długość każdego z wektorów $\vec{a}$, $\vec{b}$, $\vec{c}$ wynosi 1.
18. Udowodnić, że przekątne rombu są do siebie prostopadłe.
19. W układzie prawoskrętnym xyz znajdują się dwa wektory: wektor $\vec{a}$ zgodny z kierunkiem osi y , równy 10 jednostkom, oraz wektor $\vec{b}$ o długości równej 10 jednostkom, leżący w płaszczyźnie xy i tworzący kąt $\pi/3$ z osią x . Wyznaczyć iloczyny: skalarny $\vec{a} \cdot \vec{b}$ i wektorowy $\vec{a} \times \vec{b}$.
20. Na pewne ciało działają w płaszczyźnie poziomej dwie siły o wartości $F_1 = 4 \text{ N}$ i $F_2 = 3 \text{ N}$, tworzące kąt $2\pi/3$. Obliczyć wartość i kierunek siły wypadkowej.
21. Sprawdzić, czy wektor $\vec{a} \times \vec{b}$ jest prostopadły do $\vec{a}$.
22. Sprawdzić tożsamość $\vec{a} \times (\vec{b} \times \vec{c}) = \vec{b}(\vec{a} \cdot \vec{c}) - \vec{c}(\vec{a} \cdot \vec{b})$.
23. Policzyc iloczyn wektorowy wektorów $\vec{a} = [r \sin \omega t, 0, r \cos \omega t]$ oraz $\vec{b} = [-r \cos \omega t, 0, r \sin \omega t]$. Czy iloczyn ten zmienia się w czasie?
24. Dane są punkty $A(0, 1, 0)$, $B(2, -1, 2)$, $C(2, 1, 3)$. Podać moment wektora $\vec{AB}$ względem punktu C .
25. Obliczyć objętość równoległościanu zbudowanego na wektorach $[1, 1, 0]$, $[0, 1, 1]$ i $[1, 0, 1]$. Jednostką jest 1 metr.
26. Obliczyć objętość równoległościanu, mając dane współrzędne czterech wierzchołków $A(0, 0, 0)$, $B(8, 3, 1)$, $C(1, 2, 0)$, $D(3, 2, 1)$. Współrzędne zostały podane w centymetrach.
27. Na wózek o masie 500 kg, poruszający się po idealnie gładkich szynach, działa siła 200 N pod kątem $\pi/3$ do szyn. Wyznaczyć przyspieszenie wózka oraz siłę reakcji podłoża na wózek, jeżeli przyspieszenie ziemskie $g = 10 \text{ m/s}^2$.

28. Wrak samochodu o masie 1000 kg wciągany jest za pomocą dźwigu z szybkością 2 m/s na szczyt nasypu nachylonego pod kątem $\pi/6$ do poziomu. Jakie jest naprężenie liny dźwigu, jeżeli siła tarcia jest równa 500 N, a lina łącząca dźwig z samochodem jest równoległa do podłoża?
29. Ojciec jest pięć razy cięższy od syna. Gdzie należy umieścić podpórkę O , aby deskę o długości l można było wykorzystać jako huśtawkę, jeśli obydwaj usiądą na końcach deski?
30. Upartego osła pcha dwóch chłopców, działając siłami $F_1 = 60$ N oraz $F_2 = 80$ N. Kierunki sił są wzajemnie prostopadłe, a wypadkowa sił jest skierowana w kierunku północnym. Wyznaczyć wartość siły wypadkowej i kierunki sił.
31. Dwaj wioślarze powinni przepłynąć przez rzekę z punktu A do punktu B , leżącego dokładnie naprzeciw A na drugim brzegu rzeki. Jeden z nich skierował łódkę wzdłuż odcinka AB i osiągnął brzeg w punkcie C (leżącym w pewnej odległości od punktu B w dół rzeki), a następnie do punktu B poruszał się wzdłuż brzegu rzeki pod prąd. Drugi wioślarz skierował łódkę tak, że osiągnął drugi brzeg akurat w punkcie B . Który z nich i w ile razy krótszym czasie pierwszy dopłynął do punktu B , jeżeli szybkość łódki względem wody w obydwu przypadkach jest jednakowa i wynosi $v = 2$ m/s, a szybkość prądu w rzece $v_p = 1,2$ m/s?
32. Wagon kolejki górskiej o masie $m = 500$ kg jest zawieszony na dwóch linach odchylonych od pionu o kąty $\pi/6$ i $\pi/3$. Wyznaczyć naprężenia lin, w przypadku gdy wagon jest nieruchomy.

Rozdział 2

Różniczkowanie funkcji

2.1. Definicja pochodnej

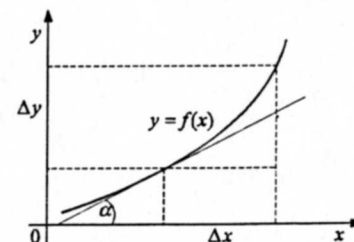
Pochodną funkcji $y = f(x)$ w punkcie x nazywamy granicę, do której dąży stosunek przyrostu funkcji Δy do odpowiedniego przyrostu zmiennej niezależnej Δx , jeżeli przyrost zmiennej niezależnej dąży do zera, czyli

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}. \quad (2.1)$$

Jeżeli granica taka nie istnieje, to funkcja w tym punkcie nie ma pochodnej. Pochodną funkcji $y = f(x)$ oznaczamy symbolami

$$y', \quad f'(x), \quad \frac{dy}{dx}, \quad \frac{d}{dx}f(x), \quad \dot{y}.$$

Pierwsze dwa symbole wprowadził Lagrange, trzeci i czwarty – Leibniz, ostatni – Newton, do oznaczenia pochodnej względem czasu. Geometrycznie pochodna funkcji $y = f(x)$ w danym punkcie równa się tangensowi kąta α , jaki tworzy styczna do wykresu w tym punkcie z dodatnim zwrotem osi Ox (zob. rys. 15). Funkcję mającą pochodną w każdym punkcie przedziału nazywamy różniczkowalną w przedziale. Znajdowanie pochodnej nazywamy różniczkowaniem funkcji.

Rys. 15